

τοῦ Γαλατᾶ. Αὐτὸ στοίχισε τὴν καταστροφή κάμποσων σπιτιῶν τοῦ Γαλατᾶ, ἀλλὰ τὰ πλοῖα ἔμειναν ἀνέπαφα, γιατί ἀπὸ τὸ λόφο, ὅπου εἶχαν ταχθεῖ οἱ «ἐλεβόλεις», ἦταν ἀδύνατο νὰ βληθοῦν τὰ πλοῖα.

30

Δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω πότε ἔγιναν οἱ ἀπόπειρες συμβιβασμοῦ κι' ἀπὸ τίς δυὸ πλευρές. Ὁ Δούκας, κάμποσες ἑβδομάδες μετὰ τὴν ἄλωση, πληροφορήθηκε ὅτι προτάσεις εἶχαν κάμει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος στὸν Μωάμεθ καὶ ὁ σουλτάνος στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Κριτόβουλος, ἀντίθετα, γράφει ὅτι μονάχα ὁ Μωάμεθ ἔκαμε προτάσεις στὸν Κωνσταντῖνο.

Ἄν βασιθῶ στὸν Κριτόβουλο, πρέπει νὰ παραδεχθῶ ὅτι οἱ προτάσεις τοῦ σουλτάνου ἔγιναν τίς πρῶτες μέρες τῆς πολιορκίας, καὶ πρὶν ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ προσβολὴ τῶν τειχῶν μὲ τὰ πετροβόλα μηχανήματα. Ἄν βασιθῶ σὲ ὅσα μοῦ εἶπε ὁ Δούκας, οἱ προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορος πρέπει νὰ γίναν, ἀφοῦ πέρασαν κάμποσες ἑβδομάδες, κι' ἀφοῦ τὰ τεῖχη εἶχαν ὑποστῆ πολλὰ ζημιές, ἀλλὰ κι' αὐτὲς οἱ προτάσεις τοῦ Μωάμεθ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο πρέπει νὰ γίναν σ' ἓνα στάδιο τῶν ἐπιχειρήσεων ἀκόμα πιὸ προχωρημένο. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Κριτόβουλου δὲν ἔρχεται σὲ καμμιά ἀντίφαση μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Δούκα. Δὲν ἀποκλείεται διόλου νὰ γίναν προτάσεις τοῦ σουλτάνου καὶ τίς πρῶτες μέρες τῆς πολιορκίας, καὶ ἀργότερα. Καὶ μπορεῖ κάλλιστα, πρὶν ἀπὸ τίς τελευταῖες τοῦ Μωάμεθ, νὰ γίναν — σὲ κάποια κρίσιμη ὥρα ἀπελπισίας — κ' οἱ προτάσεις τοῦ Κωνσταντίνου.

Ὁ Κριτόβουλος γράφει: «Μεχεμέτις δὲ ὁ βασιλεὺς στρατόπεδον θέμενος αὐτοῦ που περὶ τὸ καλούμενον μεσοτείχιον καὶ τὸ Μυριάνδριον οὐ πόρρω τοῦ τείχους, ἀλλ' ὅτι ἐγγυτάτω καὶ ὅσον μὴ ἔσω βελῶν εἶναι, πρῶτον μὲν δεῖν ἔγνω λόγοις χρήσασθαι πρὸς Ῥωμαίους, εἰ βούλοιντο παραδόντες αὐτῷ τὴν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς μετὰ συμβάσεων καὶ ὀρκῶν πιστῶν καθῆσθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς, ἀπολαύοντες τῶν ἰδίων εἰρηνικῶς· καὶ πέμπει δὴ τοὺς ταῦτα ἐροῦντας, οἱ καὶ παραγενόμενοι ἀπήγγειλαν τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως» (δηλαδὴ παρὰ τοῦ Μωάμεθ). «Οἱ δὲ οὐκ ἐδέξαντο ἐπὶ τούτοις, εἰπόντες ἄλλας σπονδὰς ἐθέλειν ποιεῖσθαι, τὴν πόλιν δὲ ἀδύνατα εἶναι παραδῶσειν αὐτῷ».

Οἱ προτάσεις τοῦ Κωνσταντίνου, σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες ποὺ εἶχε ὁ Δούκας, ἔγιναν πολὺ ἀργότερα, ὅταν πιά ἔβλεπε ὁ αὐτοκράτωρ νὰ γκρεμίζονται τὰ τεῖχη. Ἀδιάκοπη ἦταν, βέβαια, ἡ προσπάθεια τῶν δικῶν μας γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῶν τειχῶν ποῦ

πάθαιναν ζημιές· και ἡ προσπάθεια ἦταν ἀποτελεσματική, ὅπως γενναία και ἀποτελεσματική ἦταν και ἡ ἀντίσταση στὶς ἐπιθέσεις τῶν Τουρκικῶν τμημάτων ποὺ σημειώνονταν ἀδιάκοπα γιὰ νὰ κουράσουν και νὰ ἐξαντλήσουν τοὺς ὀλιγάριθμους ποὺ ὑπερασπίζονταν τὰ τείχη. Ὁ Κριτόβουλος (ποὺ, ἐνῶ ἔγραψε τὸ βιβλίο του γιὰ νὰ ὑμνήσει δῆθεν τὸν Μωάμεθ, δὲ χάνει εὐκαιρία νὰ ὑμνήσει τοὺς δικούς μας) γράφει : « Ἰουστίνος δὲ » (δηλαδή, ὁ Ἰουστινιάνης) « και οἱ ξὺν αὐτῷ (οὔτοι γὰρ ἐτετάχατο κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους), ἀλλὰ δὲ και Ῥωμαίων πολλοὶ ξὺν αὐτοῖς, κατάφρακτοι ὄντες, οὐδεμίαν ἐδέχοντο βλάβην παρά τε τῶν βελῶν και τῶν ἄλλων, ἀλλ' εὐρώστως ἠγωνίζοντο μαχόμενοί τε γενναίως και ἀντιμηχανώμενοι πρὸς τὰ παρ' αὐτῶν και ἄπρακτα δεικνύντες. Τέλος ὑπερισχύσαντες οἱ τε Ῥωμαῖοι και Ἰουστίνος » (στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ) « ἀπεκρούσαντό τε τούτους οὐ χαλεπῶς και τοῦ τείχους ἐξέωσαν, πολλοὺς αὐτῶν τραυματίσαντες· οὐκ ὀλίγοι δὲ και ἀπέθανον. Και ἄλλαι δὲ προσβολαὶ καθ' ἡμέραν ἐγίνοντο ἄλλη και ἄλλη τοῦ τείχους, και μάλιστα κατὰ τὰ παρερρηγμένα, ἐν αἷς οὐδὲν ἔλαττον οἱ τῆς πόλεως εἶχον, ἀλλ' ἰσχυρῶς τε ἐμάχοντο και ἀντεῖχον γενναίως ». « Παρερρηγμένα » ἦταν τὰ τμήματα τῶν τειχῶν στὴν περιοχή τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅπου εἶχε συγκεντρώσει ὁ Μωάμεθ ἰδιαίτερα τὰ πυρὰ τῶν πετροβόλων μηχανῶν του.

Κάποια μέρα ποὺ θὰ εἶδε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ γκρεμίζονται πάλι τὰ τείχη ποὺ, λίγο πρίν, εἶχαν μὲ φοβεροὺς κόπους ἀνασυγκροτηθεῖ, θὰ σκέφθηκε νὰ κάνει προτάσεις γιὰ μιὰν ἐντιμὴ εἰρήνευση. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γινε στὰ τέλη Ἀπριλίου ἢ στὶς ἀρχὲς ἢ και τὰ μέσα Μαΐου. Ποιὸς ξέρει τί βρισιὲς θὰ εἶχε ἀκούσει τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἀπὸ τοὺς « ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀπειθεῖς » ποὺ — ὅπως γράφει στὸ Χρονικό του ὁ Σφραντζῆς — « εὐρόντες τὸν καιρὸν εἰς τὰς πονηρὰς ὀρέξεις, στάσεις και ἀκαταστασίας καθ' ἡμέραν ἐποίουν, και ὕβρεις και λοιδορίας εἰς τὰς πλατείας και τὰς ρύμας τῆς πόλεως κατὰ τοῦ δυστυχοῦς βασιλέως και τῶν ἐτέρων ἀρχόντων ἐξέχεον ἐκ τοῦ μιανοῦ αὐτῶν λάρυγγος, μήτε τὸν θεὸν φοβούμενοι μήτε τὸν βασιλέα ἢ τοὺς ἀνθρώπους ἐντρεπόμενοι ». Ἀνατριχιάζουν τὸ σῶμα μου και ἡ ψυχὴ μου, ὅταν ἀναλογίζομαι ὅτι — στὶς φοβερὲς και μεγάλες ἐκεῖνες ὥρες — βρίσκονταν ἀνθρωποὶ ποὺ λοιδοροῦσαν και ράπιζαν μὲ τ' ἀκάθαρτα λόγια τους τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Ὡστόσο, μαλακώνει και παρηγορεῖ τὴν καρδιά μου ἡ σκέψη ὅτι, ἂν δὲν τὸν βλασφημοῦσαν και δὲν τὸν ἐμαστίγωναν μὲ τὰ λόγια τους, ἐμπαίζοντάς τον, οἱ βλάσφημοι και οἱ κακοί, οἱ ἀχάριστοι και οἱ « ἀπάνθρωποι » (ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Σφραντζῆς), δὲ θ' ἀκο-

λουθοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος τὸ δρόμο πού εἶχε ἀνοίξει, μὲ τὰ δικά του παθήματα, ὁ Ἰησοῦς. Ὅπως ἔφτυσαν τὸν Ἰησοῦ οἱ Ἰουδαῖοι, ἔτσι φτύνουν κάθε ἄνθρωπο, πού πάει νὰ σώσει τοὺς ἀδελφούς του, ὅσοι ἀκριβῶς πρόκειται νὰ σωθοῦν (ὄχι, βέβαια, ὅλοι, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι).

Γιὰ τὶς προτάσεις πού, σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα ἀπελπισίας, ἔκαμε ὁ Κωνσταντῖνος στὸν Μωάμεθ, μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, βασισμένος σὲ καλὲς πληροφορίες, τ' ἀκόλουθα :

«Ὁ βασιλεὺς δὲ ἰδὼν τὰ τεῖχη πεσόντα, καὶ κακὸν σημεῖον κατὰ τῆς πόλεως καὶ κατ' αὐτοῦ κρίνων τὴν πτώσιν..., ἀπεγνώκει, ἀπήλπισεν, καὶ στείλας πρέσβεις ἐδέετο τοῦ τυράννου ἵνα ὅσον βούλεται τέλος κατ' ἔτος καὶ ὑπὲρ τὴν δύναμιν, καὶ ἄλλα ζητήματα, μόνον ἀναχωρῆσαι τῶν ἐκεῖ δοῦναι καὶ εἰρήνην ἀσπάσασθαι. Ὁ δὲ τύραννος εἶπεν· οὐκ ἔστι δυνατόν ἀναχωρῆσαί με· ἢ τὴν πόλιν λαμβάνω ἢ ἡ πόλις λαμβάνει με ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα. Εἰ μὲν βούλει τοῦ ἀναχωρῆσαι ταύτης μετ' εἰρήνης, δίδωμί σοι τὴν Πελοπόννησον, καὶ αὐτοῖς τοῖς σοῖς ἀδελφοῖς» (δηλαδή, στὸν Θωμᾶ καὶ στὸν Δημήτριον πού ἦταν δεσπότες τῆς Πελοποννήσου) «δώσω ἑτέρας ἐπαρχίας, καὶ ἐσόμεθα φίλοι. Εἰ δὲ οὐ παραχωρήσεις μοι τὴν εἰσοδὸν εἰρηρικῶς, καὶ διὰ μάχης εἰσέλθω, πάντας τοὺς μεγιστάνους σου σὺν σοὶ πατάξω ῥομφαίᾳ, καὶ τὸν λοιπὸν ἅπαντα λαὸν τῷ βουλομένῳ παντὶ τῷ ἡμετέρῳ στρατῷ χορηγήσω πραιδεῦσαι, κάμοι ἢ πόλις ἀρκεῖ μοι κενή'. Ταῦτα ὁ βασιλεὺς ἀκούσας, καὶ μηδ' ὀπωσοῦν ἐν τῷ νῷ βάλλων. Οὐ γὰρ ἦν δυνατόν παραδοθῆναι τὴν πόλιν τοῖς Τούρκοις ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Ῥωμαίων».

Κάμποσες μέρες ἀργότερα — θαρρῶ πῶς αὐτὸ θάγινε ὕστερ' ἀπὸ τὶς 20 Μαΐου, ὅταν προετοιμαζόταν ἡ μεγάλη γενικὴ ἐπίθεση — ἔκαμε προτάσεις ὁ Μωάμεθ στὸν Κωνσταντῖνο, ξαναλέγοντας τὰ ἴδια :

«Ἀπαρτίσας οὖν τὰ πάντα, ὡς αὐτῷ ἐδόκει, καλῶς ἐπεμψεν ἔνδον λέγων τῷ βασιλεῖ· γίνωσκε τὰ τοῦ πολέμου ἤδη ἀπηρτίσθαι, καὶ καιρὸς ἔστιν ἀπὸ τοῦ νῦν πράξαι τὸ ἐνθυμηθὲν πρὸ πολλοῦ παρ' ἡμῖν νῦν, τὴν δὲ ἔκβασιν τοῦ σκοποῦ τῷ θεῷ ἀφίεμεν. Τί λέγεις; βούλει καταλείπειν τὴν πόλιν, καὶ ἀπελθεῖν ἐνθα καὶ βούλει μετὰ καὶ τῶν σῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καταλιπὼν τὸν δῆμον ἀζήμιον εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ σοῦ, ἢ ἀντιστῆναι, καὶ σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀπολέσεις, σύ τε καὶ οἱ μετὰ σου, ὁ δὲ δῆμος αἰχμαλωτισθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων διασπαρῶσιν ἐν πάσῃ τῇ γῆ'. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀπεκρίνατο σὺν τῇ συγκλήτῳ· εἰ μὲν βούλει, καθὼς καὶ οἱ πατέρες σου ἔζησαν, εἰρηρικῶς σὺν ἡμῖν συνζῆναι καὶ σύ, τῷ θεῷ χάρις. Ἐκεῖνοι γὰρ τοὺς ἐμούς γονεῖς ὡς

πατέρας ἐλόγιζον καὶ οὕτως ἐτίμων, τὴν δὲ πόλιν ταύτην ὡς πατρίδα... Ἔχε δὲ καὶ τὰ παρ' ἡμῖν ἀρπαχθέντα ἀδίκως κάστρα καὶ γῆν ὡς δίκαια, καὶ ἀπόκοψον καὶ τοὺς φόρους τόσους ὅσους κατὰ τὴν ἡμετέραν δύναμιν κατ' ἔτος τοῦ δοῦναί σοι, καὶ ἀπελθε ἐν εἰρήνῃ. Τί γὰρ οἶδας εἰ θαρρῶν κερδαῖναι εὐρεθεῖς κερδανθεῖς; Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμόν ἐστι οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ· κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος — ὄχι μόνο γενναῖος, ἀλλὰ καὶ μέγας στή σκέψη καὶ στὴν ψυχὴ — ἤξερε καλὰ ὅτι, κι' ἂν ὅλοι οἱ τοὺς πέθαιναν, δὲ θὰ πέθαινε τὸ Γένος, ἐνῶ ἂν, υἱοθετώντας τῆς προτάσεις τοῦ σουλτάνου, δεχόταν νὰ σώσει τὸν ἑαυτό του καὶ ὅλους τοὺς ἄρχοντες, τὸ Γένος θὰ χανόταν.

31

Πάντοτε πίστευαν οἱ ἄνθρωποι ὅτι κάθε μεγάλο γεγονός, προπάντων ἂν εἶναι κακό, προσημαίνεται. Τὰ σημεῖα καὶ τὰ προμηνύματα ἔρχονται καὶ μόνα τους, ἀλλὰ τὰ προκαλοῦμε συχνὰ κ' ἐμεῖς μὲ τὴν ἀναμονὴ καὶ τὴν ἀγωνία μας. Καὶ πιστεύω κ' ἐγὼ ὅτι τὰ σημεῖα ἔχουν σημασία. Πολλοί, βέβαια, ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τὸ παράκαμαν, ἀραδιάζοντας — πρὶν μποῦν στὴν ἐξιστόρηση ἐνὸς μεγάλου γεγονότος — πλήθος σημεῖα καὶ τέρατα. Ὁ Δίων ὁ Κάσσιος εἶναι, στὴ Ρωμαϊκὴ ἱστορία του, ἀπαράμιλλος στὴν ὑπερβολὴ αὐτῆ. Πληροφορήθηκε, τάχα, πραγματικὰ ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἢ πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη στοὺς Φιλίππους, σημειώθηκαν ὅλα ἐκεῖνα τὰ παράδοξα καὶ ἀπίθανα πράγματα ποὺ ἀραδιάζει; Οἱ χρονογράφοι μας τῶν χιλίων τελευταίων ἐτῶν, ἂν καὶ δὲν εἶχαν τὴν παιδεία τοῦ Δίωνος, δὲν κάνουν ποτέ τους κατάχρηση στὸ θέμα τῶν σημείων καὶ τῶν τεράτων, κ' ἔχουν μικρότερη, μάλιστα, κλίση πρὸς τὰ τέρατα καὶ μεγαλύτερη πρὸς τὰ ἀπλὰ σημεῖα ποὺ προειδοποιοῦν τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν ἔρχεται ἓνα μεγάλο γεγονός, μὲ τρόπο συμβολικό.

Δυὸ τέτοια σημεῖα — ἀπλὰ καὶ συμβολικά, στὸ βάθος πολὺ πιὸ φοβερὰ κι' ἀπὸ τὰ τέρατα — σημειώθηκαν στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας. Τὸ ἓνα, σύνθετο καὶ συνυφασμένο μὲ τρεῖς φάσεις, σημειώθηκε μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ἄλλο τὸ εἶδαν οἱ Τοῦρκοι ἐπάνω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ πρῶτο τὸ πληροφορήθηκα, διαβάζοντας τὸ ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Κριτόβουλου. Τὸ δεύτερο μοῦ τὸ πληροφόρησε τὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ.

Ὁ Κριτόβουλος γράφει : «Κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας» (δηλαδή, λίγες μέρες πρὶν διατάξει κ' ἐξαπολύσει ὁ Μωάμεθ τὴ γενικὴ ἐπίθεση) «ξυνηνέχθη καὶ τάδε, ἅπερ θεοσημεῖαί τινες ἦσαν καὶ προφοι-

βασμοὶ τῶν ἐσομένων ὅσον οὐ τῇ πόλει δεινῶν. Πρὸ γὰρ τριῶν ἢ τεττάρων ἡμερῶν τοῦ πολέμου» («πόλεμο» ὀνομάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Κριτόβουλος τὴ γενικὴ πολεμικὴ ἐνέργεια) «θεοκλητούντων πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει ἀνδρῶν ὁμοῦ τε καὶ γυναικῶν, καὶ περιερχομένων αὐτὴν μετὰ τῆς εἰκόνας τῆς θεομήτορος, αὕτη τῶν χειρῶν αἴφνης ἐκπεσοῦσα τῶν κατεχόντων, μηδεμιᾶς ἡστινοσοῦν ἀνάγκης ἢ βίας ἠγησαμένης, πρηνῆς ἔπεσεν ἐπ' ἔδαφος. Πάντων οὖν ἀναβοησάντων εὐθύς καὶ ξυνδεδραμηκότων ἐς ἀνάστασιν τῆς εἰκόνας, αὕτη μᾶλλον ἐβρίθη μολύβδου δίκην βαρυνομένη, ὥσπερ ἐνισχυμένη τῷ ἐδάφει, καὶ ὄλως δυσαπόσπαστος ἦν. Καὶ τοῦτο ἐφ' ἱκανὴν ὥραν ἐγένετο, ἕως οὗ μετὰ βίας πολλῆς καὶ κραυγῆς μεγάλης καὶ δεήσεως πάντων οἳ τε ἱερεῖς καὶ βαστάζοντες μόλις ἀνέστησάν τε αὐτὴν καὶ τοῖς τῶν φερόντων ὤμοις ἐπέθεσαν. Τοῦτο παρὰ δόξαν γεγονὸς φρίκην τε πολλὴν καὶ ἀγωνίαν μεγίστην καὶ φόβον πᾶσιν ἐνέβαλεν· ἐνόμιζον γάρ, ὥσπερ δὴ καὶ ἦν, ἐπ' οὐδενὶ συμβόλῳ χρηστῷ τὴν πτώσιν ταύτην γενέσθαι. Ἐπειτα δὲ οὐκ ἔφθησαν μικρὸν προβάντες, καὶ εὐθύς μετὰ τοῦτο, μεσημβρίας οὔσης σταθερᾶς, βρονταὶ πολλαὶ καὶ ἀστραπαὶ κατερράγησαν μετὰ νέφους, καὶ ὕσε γε λάβρον ὑέτὸν μετὰ χαλάζης σφοδροτάτης, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀντέχειν ἢ προβαίνειν ἔτι τοὺς τε ἱερεῖς καὶ φέροντας τὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκολουθῶν, τῇ φορᾷ τῶν καταφερομένων ὑδάτων καὶ τῇ βίᾳ τῆς χαλάζης βαρυνομένους τε καὶ κωλυομένους... Καὶ τῇ μὲν προτέρᾳ ταῦτα ἐγένετο, τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἔωθεν νέφος βαρὺ τὴν πόλιν πᾶσαν περιεκάλυψεν ἀπὸ πρωΐας βαθείας ἕως ἑσπέρας. Τοῦτο πάντως ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως ἢ τὴν τελείαν ταύτης ἐγκατάλειψιν καὶ ἀποστροφὴν· νέφει γὰρ τὸ θεῖον κρυπτόμενον καὶ παραγίνεται καὶ πάλιν ἀπέρχεται».

Ἡ σκέψη ὅτι ὁ Θεός, ἂν καὶ πανταχοῦ παρών, ἔρχεται καὶ ἀπέρχεται, δηλαδὴ ἔρχεται κάπου ὅπου, ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη, ἦταν ἀπών, καὶ ἀπέρχεται ἀπὸ κάπου, ἀδειάζοντας ἕναν τόπο ποῦ μὲ τὴν παρουσία του — ὡς ὁ «τὰ πάντα πληρῶν» — τὸν γέμιζε ἀπόλυτα, εἶναι μιὰ σκέψη φοβερή. Εἶναι, βέβαια, ἀκατανόητη ἡ σκέψη αὐτή· ὡστόσο, γιὰ μένα λέει κάτι. Ὁ νοῦς μου, φυσικά, δὲν τὴν πιάνει· ἂν τὴν ἐπιανε, θάταν νοητὴ· τὴν πλησιάζει, ὅμως, τὸ αἶσθημά μου. Αἰσθάνομαι ὅτι ἕνας τόπος γίνεται τόπος, δηλαδὴ πιάνει τόπο μέσ' στὸν κόσμον, μονάχα ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ἔρχεται ὁ Θεός καὶ τὸν γεμίζει. Τὸν ἴδιο τόπο μπορεῖ ὁ Θεός νὰ ἐγκαταλείψει· τότε ὁ τόπος αὐτὸς μπορεῖ φαινομενικὰ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει — μπορεῖ νὰ νομίζουμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, μὲ τίς αἰσθήσεις μας ποῦ μᾶς ἐξαπατοῦν, ὅτι περπατᾶμε ἐπάνω του —, κι' ὅμως οὐσιαστικὰ νάχει γίνει ἀνύπαρκτος, νάχει βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ σύμπαν ποῦ τὸ γε-

μίξει όλόκληρο ὁ πανταχοῦ παρῶν καὶ τὰ πάντα πληρῶν Θεός.

32

Τὸ δεύτερο σημεῖο τὸ εἶδαν οἱ Τοῦρκοι. Καὶ θὰ μπορούσε νὰναι εὐοίωνο γιὰ μᾶς, ἂν τὴν τελευταία στιγμή δὲν ἀποφάσιζε ὁ Θεὸς ν' ἀλλάξει τὸ νόημα τοῦ σημείου αὐτοῦ. Ταλαντεύθηκε, τάχα, ὁ Θεός; Φοβᾶμαι ὅτι τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἀνίερο καὶ βέβηλο. Ὡστόσο, τὸ διατυπῶνω, γιὰτὶ δὲ μπορῶ νὰ πῶ μὲ καμμιά βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει πάρει τίς ἀποφάσεις του πρὶν ἀπ' ὄλους τοὺς αἰῶνες. Τὸ ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεὸς εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ πρᾶγμα στὸν κόσμο. Ὁ ἴδιος, ὅμως, ὁ Θεός — δηλαδή, ἡ ὑπόστασή του, ἡ λειτουργία κ' ἐκδήλωση τῆς παντοδυναμίας του — εἶναι τὸ μέγα ἄγνωστο. Καὶ δὲν ἔχει, βέβαια, ὁ νοῦς μας τὸ δικαίωμα νὰ κάνει ὑποθέσεις γιὰ τὸ πῶς ζεῖ ὁ Θεός καὶ πῶς παίρνει τίς ἀποφάσεις του· ὡστόσο, ἡ καρδιά μας, γεμάτη ἀγάπη γιὰ τὸν Θεό, ἔχει τίς ἀμφιβολίες της, ὅπως ἔχει ἀμφιβολίες γιὰ καθετὶ ποὺ ἀγαπᾶει πολὺ.

Τὸ σημεῖο, ποὺ τὴν ἐμφάνισή του περιγράφει ὁ Σφραντζῆς, πρέπει νὰ ἐμφανίσθηκε τὴν τελευταία ἐβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη γενικὴ ἐπίθεση, δηλαδή μετὰ τίς 20 Μαΐου. Ἄν εἶχαν ἐξαντληθεῖ οἱ δικοί μας — οἱ λίγοι, οἱ ἐλάχιστοι, ποὺ ὑπερασπίζονταν τὰ τεῖχη —, εἶχαν ἐκνευρισθεῖ καὶ κουρασθεῖ καὶ τὰ φοβερὰ πλήθη τῶν Τούρκων πού, ἂν καὶ ἀναρίθμητα, ἔβλεπαν ὅτι δὲν κατορθώνουν νὰ σκαρφαλώσουν στὰ τεῖχη καὶ νὰ κυριεύσουν τὴν πόλη. Στὶς 16 Μαΐου εἶχαν ὑποστεῖ καὶ μιὰν ἄλλη ἀπογοήτευση ὁ Μωάμεθ καὶ οἱ Τοῦρκοι. Ὁ Σφραντζῆς γράφει : «Καὶ θαυμαστὸν ἦν, χωρὶς ἐμπειρίας πολέμου ὄντες» (οἱ δικοί μας) «τὴν νίκην εἶχον διὰ τὸ μεγαλοψύχως καὶ γενναίως ἐντυχόντες ἐποίουν τὸ ὑπὲρ δύναμιν. Καὶ τοὺς τάφρους ἐνεγέμιζον δι' ὄλης τῆς ἡμέρας, ἡμεῖς δὲ δι' ὄλης τῆς νυκτὸς τὰς ὕλας καὶ τὰ ξύλα εἰλκίζομεν ἔσωθεν· καὶ αἱ ὀρύξεις τῶν τάφρων ἐναπέμειναν ὡς ἦν τὸ πρότερον. Τοὺς δὲ χαλάσαντας πύργους χοῦν μετὰ σπυρίδων βαστάζοντες καὶ ἀγγείων ξυλίνων οἴνου καὶ ἑτέροις ξύλοις αὔθις ἀνεκαινίζομεν. Ὁ δὲ ἀμηρᾶς θεωρῶν ἠσχύνετο διὰ τὸ τὴν βουλήν αὐτοῦ ἀπρακτον μένειν, καὶ ἑτέραν μηχανὴν πολεμικὴν θέλων ποιῆσαι προσέταξεν ἵνα ἔλθωσί τινες ἄνδρες οἱ δυνάμενοι ὀρθῶς ἰδεῖν καὶ ποιεῖν ὅπᾳς ὑποκεκρυμμένας κάτωθεν τῆς γῆς, ὅπως δι' αὐτῶν ὁ στρατὸς εὐκόλως εἰσέλθωσιν ἐνδον τῆς πόλεως. Καὶ κατὰ τὸ προσταχθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἤρξαντο ὀρύσσειν. Ἰωάννης δὲ τις Γερμανὸς» (ὁ Ἰωάννης Γκράντ πού, μαζί μὲ τὸν Θεόδωρο τὸν ἐκ Καρύστου, ἦταν ταγμένος στὸν τομέα τῆς Καλιγαρίας πύλης) «ἄκρον ἠσκημένος τὰς τοῦ πολέμου μηχανὰς καὶ τὰς τοῦ ὑγροῦ πυρός, ἐνωτισθεὶς τὴν μηχανὴν, ἑτέραν ὀπήν

έναντίαν ὀρύξας καὶ μετὰ ὑγροῦ πυρὸς τεχνηέντως συσκευάσας, ἐρχομένων τῶν Τούρκων διὰ τῆς ὀπῆς μετὰ χαρᾶς αὐτὸς τὸ πῦρ ἀνάψας τὸ εἰς τὴν ἐναντίαν ὠρυγμένην παρ' αὐτοῦ ὀπὴν πολλοὺς ἐξ αὐτῶν κατέκαυσε καὶ τὰς τέχνας αὐτῶν εἰς οὐδὲν ἀπέδειξεν».

Λίγες μέρες ἀργότερα, ἀνακάλυψαν οἱ δικοί μας κάμποσους ἄλλους ὑπνονόμους (ὄλους πλάϊ στὴν πύλη τὴν Καλιγαρία), κ' ἔτσι κ' ἡ μηχανὴ αὐτὴ τῶν Τούρκων δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα. Τὴ θάλασσα, λοιπὸν, τῶν Τούρκων ἀρχισαν νὰ τὴν ταραζοῦν κύματα ἀνησυχίας καὶ ἀδημονίας. Θ' ἀκολουθήσω τὴν ἀφήγησιν τοῦ Σφραντζῆ πού τάζησε ὅλα αὐτὰ ἀπὸ κοντά :

« Ἡμῶν δὲ οὕτως ἐχόντων » (δηλαδή, ἐνῶ οἱ δικοί μας ματαίωσαν κάθε προσπάθεια τοῦ ἐχθροῦ, « ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς φοβερὸς ἐφάνη τοῖς ἐναντίοις », πρᾶγμα πού ἔκαμε ὄλους νὰ τὸν λένε « λυτρωτὴν καὶ σωτῆρα τῆς πόλεως ») « ἰδοὺ τις φήμη ψευδῆς ἐρρέθη εἰς τὸ ἐναντίων στρατόπεδον, ὅτι ἐκ τῆς Ἰταλίας στόλος εἰς βοήθειαν τῆς πόλεως ἔρχεται » (ἡ φήμη δὲν ἦταν ψεύτικη, γιὰτὶ ὁ Πάπας ἔστειλε πραγματικὰ ἓνα στόλο πού, ὡστόσο, δὲ μπῆκε ποτὲ στὸν Ἑλλήσποντο), « ὁμοίως καὶ ὁ Ἰαγκὸς ὁ κυβερνήτης τῶν Οὐγγάρων » (ὁ Ἰωάννης Οὐνυάδης) « μετὰ πλείστων στρατῶν ἰππικῶν τε καὶ πεζῶν » (ἡ φήμη αὐτὴ ἦταν ἀνυπόστατη, γιὰτὶ ὁ Οὐνυάδης δὲν εἶχε, στὶς κρίσιμες ἐκεῖνες ὥρες, τὴ δυνατὸτητα καὶ τὰ μέσα νὰ παρέμβει)· « καὶ κατὰ τοῦ ἀμηνᾶ ἀρὰς ἔλεγον καὶ διεγόγγυζον, λέγοντες ὅτι αὐτὸς ἔσεται ὁ ἀφανισμὸς τοῦ γένους αὐτῶν διὰ τὸ ἀδύνατα ἐπιχειρῆσθαι αὐτοῦς. Ὡσαύτως καὶ ὁ ἀμηνᾶς μεστὸς ὑπάρχων διαλογισμῶν καὶ ταραχῆς καὶ δειλίας, καὶ πᾶσα ἡ βουλή αὐτοῦ περίλυπος ὑπῆρχε, πρῶτον μὲν διότι ἐρρέθη αὐτοῖς περὶ τῆς βοήθειας, δεύτερον δὲ θεωροῦντες πῶς τοσοῦτον στρατευμα φοβερὸν καὶ ἀναρίθμητον διὰ ξηρᾶς τε καὶ θαλάσσης τοσοῦταις ἡμέραις οὐδὲν ἐκατόρθωσεν, καὶ πολλάκις τοσοῦταις μηχαναῖς καὶ δυνάμεσι τὰς κλίμακας ἐν τοῖς τείχεσι βαλόντες κακῶς ἀπέπεμφθησαν καὶ ἀπεκρημνίσθησαν...· τρίτον δὲ ὅτι ἐθεώρουσαν σ η μ ε ῖ ο ν ».

Ποιό ἦταν τὸ σημεῖο πού ἔκαμε τοὺς Τούρκους, ἀφοῦ τὴν πρώτη στιγμὴ τὸ πῆραν γιὰ καλὸ, νὰ κυριευθοῦν ἀπὸ φόβο καὶ κακὰ προαισθήματα; Καὶ πῶς μεταμορφώθηκε τὸ σημεῖο αὐτό, κ' ἀπὸ σημεῖο κακὸ γιὰ τοὺς Τούρκους ἔγινε κακὸ γιὰ μᾶς;

« Φῶς ἀστράπττον καταβαῖνον ἐξ οὐρανῶν καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἀνώθεν τῆς πόλεως ἐστὸς διέσκεπεν αὐτήν. Καὶ ὡς εἶδον » (οἱ Τούρκοι) « αὐτὸ τὸ φῶς, ἐν πρώτοις ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὠργίσθη τοῖς Χριστιανοῖς καὶ ἤθελεν αὐτοὺς κατακαῦσαι καὶ ἡμῖν παραδῶσαι δούλους. Ἐπειτα δὲ ὡς εἶδον ὅτι πάντοτε μετὰ αἰσχύνης ἐκ τῶν

τειχῶν καὶ τῶν κλιμάκων ἀπεκρημνίζοντο καὶ τοσοῦτας μηχανὰς ποιοῦντες καὶ οὐδὲν ἴσχυσαν, καὶ ὡς ἤκουσαν καὶ ψευδῆ φήμην περὶ τοῦ στόλου τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Ἰάγκου, πάλιν περὶ τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν πολεμεῖ καὶ σκέπει αὐτούς καὶ ἀντιλήπτωρ αὐτῶν ἐστί... Καὶ διὰ ταύτας τὰς αἰτίας ὁ ἀμηρᾶς... καὶ πᾶς ὁ στρατὸς αὐτοῦ λυπούμενος καὶ κατηφῆς ὑπῆρχον ὅς βουλευθεὶς ἐπὶ τὴν αὔριον ἐγερθῆναι καὶ τὴν πολιορκίαν λῦσαι. Τῇ δὲ αὐτῇ ἑσπέρα ἐν τῇ ἐπὶ τὴν αὔριον ἐβούλοντο ἵνα ἀπέλθωσιν, ὁρῶσι πάλιν, ὡς σύνηθες, τὸ φῶς ἐκ τῶν οὐρανῶν καταβαῖνον. Καὶ οὐχ ἠπλωτο, ὡς σύνηθες τὸ πρότερον, ἕως ἀνωθεν τῆς πόλεως ἰσταναι δι' ὅλης τῆς νυκτός, ἀλλ' ἐκ μακροῦ μόνον ἐφάνη καὶ εὐθὺς διασκορπισθὲν ἀφανὲς ἐγένετο. Ὡς οὖν εἶδον αὐτὸ ὁ ἀμηρᾶς καὶ πάντες οἱ αὐτοῦ, χαρᾶς πολλῆς πλησθέντες ἔλεγον· ὁ θεὸς τὰ νῦν ἐγκατέλιπεν αὐτούς'. Καὶ αὐτὸ ἔκριναν οἱ τῆς μιαρᾶς αὐτῶν καὶ ἀσεβοῦς θρησκείας καὶ πλάνης σοφοὶ καὶ γραμματεῖς πῶς τὴν πόλιν κερδήσωσι τὸ φῶς ἐδήλου».

Πῶς, ὅμως, δὲν εἶδαν τὸ φῶς αὐτὸ οἱ δικοὶ μας στὴν Κωνσταντινούπολη; Πῶς δὲν τὸ εἶδαν οὐτε ὅσες νύχτες ἀνοιγε, ἀπλωνόταν, καὶ σκέπαζε προστατευτικὰ τὴ Βασιλεύουσα, οὐτε τὴ νύχτα ἐκείνη ποὺ πρόβαλε μονάχα γιὰ λίγες στιγμὲς καὶ ποὺ ἦταν ἀπρόθυμο νὰ τὴν προστατεύσει;

Ποιὸς ξέρει! Μπορεῖ ὁ Θεὸς νὰ δείχνει καμμιά φορὰ στὰ μάτια τῶν ἀσεβῶν ὅσα δὲ θέλει νὰ δείξει στὰ μάτια τῶν πιστῶν, τῶν ἀγαπῶντων αὐτόν.

33

Τὶς μέρες ποὺ οἱ Τούρκοι, ἀπογοητευμένοι, περνοῦσαν μιὰ κρίση ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἐκβαση τῆς πολιορκίας, ὁ φίλος τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν Ἑλλήνων Χαλίλ πασᾶς (ὁ Σφραντζῆς τὸν ὀνομάζει Ἄλι) σκέφθηκε ὅτι εἶχε φθάσει ἡ στιγμή γιὰ νὰ παρέμβει ἀποτελεσματικὰ καὶ νὰ πείσει τὸν σουλτάνο νὰ λύσει τὴν πολιορκία. «Ἄλι πασιᾶς μὲν ὁ πρῶτος τῆς βουλῆς αὐτοῦ, ὁ ὑπὲρ πάντας δόκιμος καὶ πρακτικός, θεωρῶν τὸν ἀμηρᾶν οὕτως διαλογιζόμενον καὶ τοὺς ἑτέρους πάντας μεστοὺς φόβου καὶ δειλίας, εἰς τὸ φαινόμενον καὶ αὐτὸς ἐλυπεῖτο, ἔσωθεν δὲ ἠγαλλιᾶτο. Καὶ ἡ αἰτία ἦν ὅτι αὐτὸς πάντοτε τῷ ἀμηρᾶ ἐν ταῖς βουλαῖς ἔλεγεν ἵνα μὴ πόλεμον ἐγείρη κατὰ τῆς πόλεως, ὅπως μὴ οἱ δυτικοὶ αὐθένται ἀκούσωσι καὶ συναχθέντες ὁμονοήσωσι καὶ τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐξώσωσι». Σ' ἓνα κρίσιμο στρατηγικὸ συμβούλιο, ὑψωσε ὁ Χαλίλ τὴ φωνὴν του καὶ εἶπε στὸν σουλτάνο :

«Ἐγὼ ἐξ ἀρχῆς ταῦτα ἐνωτιζόμεν περὶ τούτων πῶς ἐμελλον γενέσθαι, καὶ πολλάκις ταῦτά σοι εἶρηκα, καὶ οὐκ ἤκουσάς μου. Τὰ

νῦν δὲ πάλιν, ἐὰν ἀρεστὸν σοί ἐστιν ἵνα ἐκ τῶν ἐντεῦθεν ἀναχωρήσωμεν, καλὸν ἐστίν, ἵνα μὴ τι χεῖρον γένηται».

Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ — γενναῖος ἀλλὰ νεώτατος, βουλευτικὸς ἀλλὰ μὲ μιὰ βούληση πού, ἂν καὶ ἰσχυρή, δὲ μπορούσε ἀκόμα νὰ στηριχθεῖ στὰ βόθρα τῆς πείρας — ἐπηρεάσθηκε πολὺ ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Χαλίλ· ὥστόσο, ντρεπόταν ν' ἀποφασίσει τὴ λύση τῆς πολιορκίας. Ἔτσι, τὸν ἔσωσε ὅ,τι σ' ἄλλες περιπτώσεις θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει τὴν καταστροφή του. Τὸν ἔσωσε ἡ ἔλλειψη πείρας. Ἐνῶ, ἴσως, θάθελε — ἀπογοητευμένος, ὅπως ἦταν («ἡμιθανὴς ἐκ τῆς λύπης», ὅπως λέει ὁ Σφραντζῆς) — νὰ πάρει τὴν ὀδυνηρὴ ἀπόφαση, νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἔκαμε λάθος, καὶ νὰ διατάξει τὴ λύση τῆς πολιορκίας, ντράπηκε νὰ τὸ κάμει· ἡ νεανικὴ φιλαυτία τὸν ἐμπόδισε νὰ δείξει τὴ σωφροσύνη πού δείχνει ἓνας ἐμπειρὸς ἄνθρωπος μὲ ἰσχυρὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ ἔλλειψη πείρας καὶ σωφροσύνης τὸν ἔσωσε, κ' εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δική μας καταστροφή. Φρόντισε, ἄλλωστε, ἀμέσως ὁ δεύτερος βεζίρης, ὁ ἀντίζηλος τοῦ Χαλίλ, νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἐπίδραση πού εἶδε ὅτι εἶχαν στὴν ψυχὴ τοῦ νεαροῦ Μωάμεθ οἱ λόγοι τοῦ πρώτου βεζίρη. Καί, ὑψώνοντας τώρα τὴ φωνή του «ὁ Σογὰν πασιᾶς» (ὁ Ζαγανὸς) «ὁ δεύτερος βεζίρης αὐτοῦ», λέει στὸν Μωάμεθ :

«Ἴνα τί, ὦ ἀμηρᾶ, ἔστηκας σκυθρωπὸς καὶ λυπούμενος, καὶ τίς ἡ δειλία ἢ ἐμπειροῦσά σοι, καὶ τίνες οἱ ἀναβαίνοντες διαλογισμοὶ ἐπὶ τὴν καρδίαν σου; Ὁ θεὸς μετὰ σοῦ ἐστί. Μὴ λυπῆσαι. Οὐχ ὄρᾳς διὰ τοῦ φωτὸς ἐκείνου σημεῖον ὅτι τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖρας σου δώσει; Οὐχ ὄρᾳς τοσοῦτου μὴ ἀριθμητοῦ στρατοῦ πλήθος ὃ ἔχεις, καὶ καλῶς εἰ ἠτοιμασμένος, καὶ πᾶσα ἡ προπαρασκευη πολλὴ καὶ καλή; Ὁ στρατὸς τοῦ Μακεδόνοιο Ἀλεξάνδρου τοσοῦτος οὐχ ὑπῆρχε ποτε ὡς ὁ σός, οὐδὲ τοσαύτας παρασκευὰς αὐτὸς εἶχε· καὶ τὸν κόσμον ἐκυρίευσεν ὁμως. Ἐγὼ μὲν οὐ πιστεύω οὔτε ἐλπίζω ἐκ τῆς Ἰταλίας ἐνταῦθα στόλον ἐλθεῖν, ὡς τινες λέγουσιν καὶ ὁ ἀδελφός μου ὁ Ἀλὶ πασιᾶς εἶρηκε, διὰ τί μὲν καλῶς οἴδατε ὅτι ἡ πολυαρχία τῶν Ἰταλῶν αὐθέντων καὶ τῶν ἐτέρων ἐσπερίων ἀνάρχους ποιεῖ αὐτοὺς εἶναι, καὶ ἀναμέσον αὐτῶν οὐκ ἐστὶν ὁμόνοια. Καὶ ὅταν πάλιν τινὲς αὐτῶν ὁμονοήσωσι μετὰ κόπου καὶ συμβάσεων πολλῶν, ἐν ὀλίγῳ καιρῷ καὶ οὐκ εἰς μᾶκρος λύεται ὁ τούτων σύνδεσμος· καὶ ἐν συνδέσμῳ ὄντες εἰς κατὰ τοῦ ἐτέρου περιεργάζεται, πῶς ἀρπάξαι δυνήσεται τὰ τούτου, καὶ ἀλλήλους προσέρχονται καὶ φυλάττονται. Πολλὰ μὲν οὖν βουλευόνται καὶ λογίζονται καὶ λέγουσι, καὶ ὀλίγα πράττουσιν... Διὰ τοῦτο, ὦ ἀμηρᾶ ἡμέτερε αὐθέντα, θάρσει. Οὐκ ἀνάγκη ἐστὶ πρὸς τὸ παρὸν φόβον σε ἔχειν εἰ μὴ μόνον ἐκ θεοῦ. Καὶ ἀνδρίζου καὶ ἀγάλλου καὶ ἰσχυε, καὶ τῆ

τέχνη τῆ τοῦ πυρός οὐκ ὄκησον σήμερον καὶ αὔριον, ἵνα μετὰ τῶν ἐλεβόλεων, ὅσον δυνατὸν, τὰ τεῖχη πλέον ταπεινώσης». Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ δεύτερου βεζίρη γέμισαν χαρὰ τὴν καρδιά τοῦ σουλτάνου. Ἔτσι, πῆρε ὁ Μωάμεθ τὴν ἀπόφαση νὰ μείνει, καὶ νὰ ἐπιχειρήσει τὴ μεγάλη ἐπίθεση γιὰ νὰ κυριεύσει τὴν Κωνσταντινούπολη.

Καὶ πῶς τάμαθε ὁ Σφραντζῆς ὅσα εἰπώθηκαν στὸ κρίσιμο ἐκεῖνο στρατηγικὸ συμβούλιο; Ὁ ἴδιος ὁ Χαλίλ πασᾶς «ἐμήνυσε τῷ βασιλεῖ τὰ συμβάντα καὶ παρήγει αὐτὸν μὴ φοβεῖσθαι, διότι ἐν τοῖς πολέμοις ἀδηλὸς ἐστὶν ἡ τύχη πολλάκις· καὶ διὰ τοῦτο οἱ φύλακες φυλαττέτωσαν ἀγρύπνως. Ἦν δὲ τοῦτο τῆ ἑβδόμῃ καὶ εἰκοστῇ τοῦ Μαΐου ἑσπέρα».

34

Ἡ ἡμέρα αὕτη — ἡ «ἑβδόμῃ καὶ εἰκοστῇ τοῦ Μαΐου» — ἦταν ἡ πιὸ κρίσιμη στὴ ζωὴ τοῦ Γένους. Καὶ ὁ Δούκας, ὅταν ἔφθασαν τὰ φοβερά νέα στὴ Μυτιλήνη, ἔλεγε συχνά: «Ὁ δὲ τύραννος ἤρξατο ἡμέρα κυριακῇ συνάπτειν πόλεμον καθολικόν, καὶ δὴ ἑσπέρας γενομένης οὐκ ἔδωκεν ἀνάπαυσιν τοῖς Ῥωμαίοις τῆ νυκτὶ ἐκείνῃ· ἦν γὰρ ἡ κυριακὴ ἐκείνη τῶν ἀγίων πάντων, ἄγων ὁ Μαΐος ἡμέρας κζ'».

Ἄν ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη τοῦ Χαλίλ πασᾶ, τοῦ πρώτου βεζίρη, ἡ Κυριακὴ ἐκείνη θὰ εἶχε ἄλλο νόημα στὴν ἱστορία· θὰ εἶχε τὸ ἀντίθετο νόημα. Μιὰ μ ο ν α δ ι κ ῆ στιγμὴ ἄρκεσε γιὰ νὰ πάρει ὁ Μωάμεθ, ποὺ ταλαντεύθηκε, τὴν ἀπόφαση νὰ ἐπιτεθεῖ, ἐκτοπίζοντας ἀπὸ τὴν καρδιά του τὴν ἀπόφαση νὰ φύγει ποὺ εἶχε σχεδὸν ἀποκρυσταλλωθεῖ. Μήπως ταλαντεύθηκε, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ὁ ἴδιος ὁ Θεός; Ὁ «Σογὰν πασιᾶς» ποῦ, στὴν κρίσιμη συζήτηση, κέρδισε τὸ παιχνίδι, ἐπικαλέσθηκε — ὅπως ἐμήνυσε στὸν Κωνσταντῖνο ὁ Χαλίλ πασᾶς — τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σημείου ποὺ φάνηκε στὸν οὐρανό. «Οὐχ ὄρᾳς διὰ τοῦ φωτὸς ἐκείνου», εἶπε στὸν Μωάμεθ, «σημεῖον ὅτι τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖρας σου δώσει»;

Μιὰ μ ο ν α δ ι κ ῆ στιγμὴ μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ Μωάμεθ ἄρκεσε, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἡμέρα τῆς σωτηρίας τοῦ Γένους μας ἡμέρα καταστροφῆς. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ὅταν πῆρε τὸ μήνυμα τοῦ Χαλίλ καὶ ὅταν τὸ ἴδιο βράδυ τῆς μοιραίας Κυριακῆς αἰσθάνθηκε τὴν πίεση τῶν Τούρκων στὰ τεῖχη νὰ γίνῃται ὄλο καὶ πιὸ ἔντονη καὶ καθολικὴ, θὰ ἤξερε πιά μέσα του ὅτι τὸ τέλος εἶναι ἀναπόφευκτο. Ἡ σκέψη αὕτη μὲ κάνει νὰ τὸν θαυμάζω ἀκόμα περισσότερο. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἔδειξε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη τὴν πιὸ μεγάλη ἀποφασιστικὴ καὶ γενναϊότητα· ἐγινε, ἔτσι, μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι ἡ φύση τὸν εἶχε πλάσει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ξεκίνησε, καλπάζοντας μὲ τ' ἄλογό του (ἡ διατύπωση

αυτή δὲν εἶναι μόνο συμβολικὴ) ν' ἀντιμετωπίσει τὸ ἀναπόφευκτο· νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει, δείχνοντας στὸν κόσμον — πράγμα πού, μετὰ τὸν Λεωνίδα, δὲν τῶδειξε κανένας ἄλλος μὲ τὸν ἴδιο ὑπέροχον τρόπο — ὅτι καὶ στὸ ἀναπόφευκτο πρέπει ν' ἀντιστέκεσαι. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔκαμε καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν Λεωνίδα. Ὁ ἡρωϊκὸς Σπαρτιάτης ἔγινε ἕνα μεγάλο σύμβολο, ἐνῶ ὁ Μιλτιάδης ἢ ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ δὲν ἔγιναν σύμβολα. Ἐγίναν μεγάλες πραγματικότητες (ἢ νίκη χωραεὶ μόνον στὴν παροδικὴ πραγματικότητα), ἀλλὰ σύμβολα δὲν ἔγιναν (τὰ σύμβολα ἐγγίζουσι τὴν αἰωνιότητα). Σύμβολο γίνεται ἐκεῖνος πού ἐνσαρκώνει τὴ μεγάλη θυσία (ἐκείνη πού, πρὶν σημειωθεῖ, δὲν εἶναι μονάχα πιθανή, ἀλλὰ εἶναι, ὅπως ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ, προαποφασισμένη), καὶ ὄχι ἐκεῖνος πού πραγματοποιεῖ θριάμβους. Ὁ Λεωνίδας ἔγινε, λοιπόν, σύμβολο. Ὡστόσο, ἡ προκαθορισμένη θυσία του — ἡ ἀπόφασή του νὰ μείνῃ στὶς Θερμοπύλες, ξέροντας καλὰ ὅτι μένει γιὰ νὰ θυσιασθεῖ — εἶχε καὶ ἄμεση ἐγκόσμια σκοπιμότητα· ἔπρεπε, ἀντιμετωπίζοντας κάμποσες ὥρες τὸ ἀναπόφευκτο (ἀναπόφευκτο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς τριακόσιους), νὰ προκαλέσει μιὰ καθυστέρηση στὴν προώθηση τῶν Περσῶν, μιὰ καθυστέρηση πού θάκανε τοὺς Ἕλληνας νὰ κερδίσουν τὸ τελικὸ παιχνίδι. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἀντιστάθηκε στὸ ἀναπόφευκτο πού ἦταν, αὐτὸ τὸ ἴδιο, ἡ τελευταία φάση τοῦ παιχνιδιοῦ γιὰ τὸ Γένος ὀλόκληρο. Ἔτσι, ἡ μορφή του συμβολίζει κάτι ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπ' ὅ, τι συμβολίζει ἡ μορφή τοῦ Λεωνίδα.

Ὡστόσο, λέω καὶ κάτι ἄλλο. Ὁ Κωνσταντῖνος ξεκίνησε, καλπάζοντας μὲ τ' ἄλογό του, ν' ἀντισταθεῖ στὸ ἀναπόφευκτο, βέβαιος ὅτι πάει νὰ θυσιασθεῖ. Ὄταν ξεκινᾷς μὲ τέτοιον τρόπο, δὲν ὑπάρχει τάχα καὶ κάποια πιθανότητα νὰ ὑποχωρήσει μπροστά σου καὶ νὰ ἡττηθεῖ τὸ ἀναπόφευκτο, νὰ σωριαστεῖ χάμου, καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ ἀδύνατο; Λέω ὅτι ὑπάρχει ἡ πιθανότητα αὐτή. Ὅ, τι εἶναι ἀδύνατο δὲν εἶναι καὶ ἀπίθανο. Ὑπάρχει ἡ περίπτωση τοῦ θαύματος. Ὑπάρχει ὁ Θεός.

Ἀλλά, τὸν Μάιο τοῦ σωτήριου ἔτους 1453, δὲν ἔγινε τὸ θαῦμα.

35

Στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας, προπάντων τὶς τελευταῖες ἑβδομάδες, φάνηκε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος μέγας καὶ ὡς ἀρχηγὸς — ὡς ἀληθινὸς ἄνθρωπος — πού ἤξερε νὰ κατευνάξει καὶ νὰ συμφιλιώνει ὅσους ἦταν ἔτοιμοι, μολονότι ὑπηρετοῦσαν τὸν ἴδιον σκοπὸν, νὰ διχασθοῦν καὶ νὰ συγκρουσθοῦν. Οἱ ἄνθρωποι — οἱ περισσότεροι, ἀκόμα καὶ οἱ καλύτεροι — δὲν εἶναι μόνο, στὴν καθημερινή

καὶ ὁμαλή ζωὴ τους, ἔτοιμοι νὰ διαφωνήσουν καὶ νὰ πιαστοῦν μὲ τὸν διπλανό τους, ἀλλὰ ξεχνοῦν καὶ στὶς κρίσιμες ὥρες, σ' ἐκεῖνες ποὺ ἐπιβάλλουν ἀλληλεγγύη κ' ἐνότητα, ὅτι ἡ σωτηρία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀδιατάρακτη συνοχὴ τους καὶ τὴν κοινὴ προσπάθεια.

Ὁ Κωνσταντῖνος, ὅταν μάθαινε ἢ ἀκουγε («τινῶν δὲ περιπατῶν ἤκουε») ὅτι τὸν ἐβρίζαν καὶ τὸν λοιδοροῦσαν, ἔκανε πῶς δὲν ἀκουγε τίποτε· συμμορφωνόταν — ὅπως διηγεῖται ὁ Σφραντζῆς — μὲ τὴν ἐπιταγὴ ποὺ περιέχει τὸ ρητὸ τοῦ Δαυὶδ : «ἐγὼ δὲ ὡσεὶ κωφὸς οὐκ ἤκουον καὶ ὡσεὶ ἄλαλος ἐγενόμην». Ὅταν, ὁμως, βρίζονταν ἄλλοι μετὰς τους, τότε ἦταν ἀμεση καὶ ἀποτελεσματικὴ ἡ παρέμβασή του. Κ' ἦταν ἡ παρέμβασή του ἀπαλή, συμβιβαστικὴ, χαϊδευτικὴ. Δὲν ἔβγαζε φωνές, δὲ βλαστημοῦσε, δὲ πῆγαινε νὰ ἐπιβάλει τὴν πειθαρχία μὲ ὕφος βίαιο, δὲ ζητοῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ ἐμπνέοντας φόβο. Μιλοῦσε, σὲ ὅσους ἀτακτοῦσαν, σὰν ἀγαθὸς καὶ συνετὸς πατέρας, καὶ δὲν ἔπαιζε ποτὲ τὸν αὐτοκράτορα.

Ὅταν ἡ προσπάθεια τοῦ Βενετοῦ Ἰάκωβου Κόκου γιὰ τὴν πυρπόληση τοῦ Τουρκικοῦ στόλου στὸν Κεράτιο κόλπο βρῆκε τὸ τραγικὸ τῆς τέλους, «στάσις μεγάλη ἐγεγόνει» (ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς) «ἀναμεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ Λιγουρίων» (δηλαδὴ, τῶν Γενουατῶν)· «ἔλεγον γὰρ οἱ Λιγούριοι καὶ δισχυρίζοντο τοῦ εἶναι αὐτοὺς ἐμπειροτάτους ἢ τοὺς Ἑνετοὺς ἐν παντὶ πράγματι, καὶ δι' ἀπειρίαν μὴ εἰδέναι τὸν Κόκον Ἰάκωβον ἃ ἐποίει... Ὡς οὖν ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς τὰ γενόμενα, ἐλθὼν ὠμίλησε τοῖς Ἑνετοῖς καὶ Λιγουρίοις, καὶ λυπούμενος εἶπε· παρακαλῶ ὑμᾶς, ἀδελφοί, εἰρηνεύετε· καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν ὁ ἔξωθεν πόλεμος· καὶ μὴ ἀναμεταξὺ ὑμῶν μάχεσθαι διὰ τοὺς οἰκτιρμούς τοῦ Θεοῦ».

Ἐνα βαρὺ ἐπεισόδιο ἔγινε — στὶς 24 Μαΐου, δηλαδὴ πέντε μέρες πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ μοιραία ἐπίθεση τῶν Τούρκων — μετὰς τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ. Τὸ διηγεῖται κι' αὐτὸ ὁ Σφραντζῆς :

«... ὁ Ἰουστινιανὸς στείλας πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα τὸν Νοταρᾶν ἐζήτηε ἐξαποστεῖλαι αὐτῷ ἐλεβόλεις τινάς, αἱ ὑπῆρχον ἐν τοῖς μέρεσιν οὗ ἐφύλαττεν αὐτός. Ὁ δὲ κύρ Λουκᾶς ὁ Νοταρᾶς οὐκ ἠθέλησε δοῦναι αὐτάς» (μολονότι ὁ Ἰουστινιάνης εἶχε ὡς γενικὸς στρατηγὸς δικαιοδοσίαν εὐρύτατην), «λέγων ὅτι καὶ ἐν ἐκείνοις τοῖς μέρεσι ἀνάγκη ἦν εἶναι αὐτάς. Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ἀντέλεγεν ὅτι οὐδεμία χρεῖα ἦν ἐλεβόλεις τοσοῦτας εἶναι ἐν ἐκείνοις τοῖς μέρεσι τοῖς ὑδρείοις» (ὁ Νοταρᾶς φύλαγε, ὅπως εἶπα παραπάνω, τὸν κεντρικὸ τομέα τῶν θαλάσσιων τειχῶν τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος, ἐνῶ ὁ Ἰουστινιάνης εἶχε τὴν εἰδικώτερη εὐθύνην στὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ,

ὅπου καὶ ἡ μεγάλη πίεση τοῦ ἐχθροῦ). «Διὰ ταῦτα μὲν οὖν τὰ αἷτια ἦλθον καὶ εἰς λόγους νεωτερικούς, καὶ ὕβρεις ἐξέχεον ἑκατέρωθεν τῶν στομάτων εἰς κατὰ τοῦ ἑτέρου, καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς τὸν Νοταρᾶν ἀνωφελῆ καὶ ἀλάστορα καὶ ἐχθρὸν τῆς πατρίδος ἐκάλεσεν»· ἡ κατηγορία ἦταν βαρειά, σήμαινε ὅτι ὁ Νοταρᾶς ἦταν προδότης, καὶ εἶχε ἡ φράση τοῦ Ἰουστινιανῆ χωρὶς ἄλλο κάποια σχέση μὲ τὸ ἀνθενωτικὸ πείσμα ποὺ τὸν ἔκανε τὸν Νοταρᾶ νὰ λέει ὅτι προτιμᾶει τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Λατίνους· «αὐτὸς δὲ πάλιν» (ὁ Νοταρᾶς) «αὐτὸν ἐξ ἐναντίας ὕβρεσιν ἑτέραις ἐνέπλυνε. Ἀκούσας δὲ ὁ βασιλεὺς ταῦτα παραλαβὼν αὐτοὺς κατ' ἰδίαν λέγει· ἄδελφοί, οὐκ ἔστι καιρὸς ἀναμέσον ἡμῶν τοιούτως ποιεῖν καὶ λέγειν καὶ μάχεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς συγχωρήσωμεν καὶ τῷ θεῷ δεηθῶμεν ἵνα λυτρωθῶμεν ἐκ τοῦ προφανοῦς στόματος τοῦ αἰσθητοῦ τούτου δράκοντος'. Καὶ ἑτέρους οὐκ ὀλίγους λόγους αὐτοῖς εἰπὼν εἰρηνοποίησεν αὐτούς, καὶ ἕκαστος τούτων ἐν τῷ ἐμπιστευθέντι αὐτῷ τόπῳ ἐπανέστρεψε, τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ ἐκπληρῶν».

Ὅταν πρωτοδιάβασα τὸ ἀντίγραφο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ, μ' ἄρεσε πολὺ ποὺ εἶδα ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος, μιλώντας στὸν Νοταρᾶ καὶ στὸν Ἰουστινιανῆ, καὶ προσπαθώντας νὰ τοὺς συμφιλιώσει, ἐπικαλέσθηκε (χωρὶς βέβαια, νὰ χρησιμοποιήσει τίς ἴδιες λέξεις) μιὰν ἀπὸ τίς πιὸ μεγάλες ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ : «καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς».

Πιστεύω ὅτι, ἀκολουθώντας τίς ἐντολές τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, γινόμαστε ἰσχυρότεροι· ὄχι μόνο μέσα μας, δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου εἶναι στὸ χέρι μας νὰ στήσουμε τὴ γέφυρα ποὺ ἐνώνει τὰ μάτια μὲ τὰ αἰώνια («ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστὶ», εἶπε ὁ Ἰησοῦς)· ἀκολουθώντας τίς ἐντολές του, μπορούμε νὰ ἐπιβληθοῦμε περισσότερο καὶ γύρω μας, στὶς σχέσεις μας μὲ ἄλλους ἄνθρωπους, στὶς σχέσεις ποὺ συνάπτονται στὸν κόσμον τὸν παροδικό, στὸ χρόνο τὸν φευγαλέο, στὴ σφαῖρα τῆς ματαιότητος. Ἀκόμα κι' αὐτὴ ἡ κοσμικὴ ἐξουσία εἶναι πολὺ πιὸ ἰσχυρὴ, ὅταν ἐκεῖνος ποὺ ἔχει ταχθεῖ νὰ τὴν ἀσκήσει προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὸ σημεῖο ὅπου τέμνονται οἱ κανόνες καὶ οἱ νόμοι τοῦ κόσμου τούτου μὲ τίς αἰώνιες ἐντολές τοῦ Χριστοῦ. Νομίζω ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος κατάφερε ν' ἀνακαλύψει τὸ σημεῖο τῆς τομῆς. Ἔτσι ἦταν πιὸ ἰσχυρὸς κι' ἀπ' ὅσους πρόβαλαν στὴν ἱστορία πανίσχυροι.

36

Ἡ «ἐβδόμη καὶ εἰκοστὴ τοῦ Μαΐου» ἔδωσε μὲ τὴν ἐναρξη τῶν μεγάλων προπαρασκευαστικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἐχθροῦ. Σκοπὸς τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν ἦταν νὰ κουράσουν τοὺς λίγους — τοὺς ἐλά-

χιστους — πού ἦταν ταγμένοι νὰ ὑπερασπίζονται τὰ τεῖχη. Ὁ Σφραντζῆς λέει ὅτι «ὄντως καθ' ἕκαστον ἡμῶν πεντακόσιοι καὶ πλεῖον ἦσαν ἐξ αὐτῶν». Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ Σφραντζῆ περιέχει, βέβαια, κάποια ὑπερβολή, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ καὶ ἡ ὑπερβολὴ ἀκόμα περιέχει τὴν ἀλήθεια. Εἴτε ἀντιμετωπίζει ὁ ἕνας πεντακόσιους, εἴτε ἀντιμετωπίζει πενήντα, ὁ ἀριθμὸς τῶν πενήντα ἢ πεντακοσίων εἶναι, μπροστὰ στὸν ἕνα, οὐσιαστικὰ ἰσοδύναμος. Ὡς μέτρο σωματικῆς ἀντοχῆς εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀντοχὴ τοῦ ἑνός, ὁ ἀριθμὸς πενήντα ἢ καὶ τριάντα ἄπειρος.

Στὶς 28 Μαΐου, πλάϊ στὶς περιορισμένες πολεμικὲς ἐνέργειες καὶ τὶς μεγάλες προετοιμασίες, ἐκφωνήθηκαν καὶ δυὸ λόγοι πού ἔχουν μεγάλη ἱστορικὴ σημασία. Εἶναι παλαιὰ συνήθεια ν' ἀπευθύνονται οἱ ἀρχηγοὶ στὸ στρατό τους πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, προπάντων πρὶν ἀπὸ μιὰ μεγάλη μάχη ὅπου πρόκειται νὰ παιχθοῦν τὰ πάντα. Τὸ λόγο τοῦ Μωάμεθ θὰ τὸν πάρω ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Κριτόβουλου. Διαβάζω καὶ στ' ἀντίγραφα τῶν βιβλίων τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη τὸ λόγο τοῦ Μωάμεθ (ὁ Λαόνικος βάζει τὸ σουλτάνο ν' ἀπευθύνεται μονάχα στοὺς «νεήλυδας», δηλαδὴ στοὺς Γενίτσαρους)· ὡστόσο, ὁ Κριτόβουλος, ζώντας σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς Τούρκους, πρέπει νὰ πληροφορήθηκε καλύτερα τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου τοῦ σουλτάνου. Ὅσο γιὰ τὸ λόγο τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, αὐτὸν μονάχα ὁ Σφραντζῆς πού ἦταν πλάϊ του μποροῦσε νὰ μᾶς τὸν παραδώσει σωστά· καὶ τόκαμε.

Ποιούς συγκέντρωσε ὁ Μωάμεθ γύρω του ἢ μπροστὰ του γιὰ νὰ τοὺς μιλήσει; Συγκέντρωσε ὅλους «τοὺς ἐν τέλει τε καὶ περὶ αὐτόν, σατράπας τε... καὶ στρατηγούς καὶ ἰλάρχας καὶ ταγματάρχας καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων, ἔτι δὲ χιλιάρχους τε καὶ ἑκατοντάρχους καὶ πεντηκοντάρχους, τό τε ἄγημα τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν περὶ αὐτόν πᾶσαν ἴλην» (δηλαδή, ὅλους τοὺς Γενίτσαρους) «καὶ πρὸς τούτοις ναυάρχους τε καὶ τριηράρχους καὶ τὸν ἡγεμόνα τοῦ στόλου παντός». Καὶ εἶπε :

«Ἄνδρες φίλοι καὶ τοῦ παρόντος ἀγῶνος ἐμοὶ κοινωνοί, ἐγὼ ὑμᾶς ἐνθάδε ξυνεκάλεσα οὐ ῥαθυμίαν τινὰ καταγνοὺς ὑμῶν ἢ ἀμελειαν ἐς τόδε τὸ ἔργον, οὐδ' ἵνα προθυμοτέρους ἐς τὸν παρόντα ἀγῶνα ποιήσω..., ἀλλ' ὥστε μόνον ἀναμνησάμενοι, πρῶτον μὲν ὡς καὶ τὰ παρόντα ἀγαθὰ, ἃ ἔχετε, οὐ ῥαθυμοῦντες καὶ ἀμελοῦντες, ἀλλὰ καὶ σφόδρα πονοῦντες καὶ μετὰ μεγάλων ἀγώνων τε καὶ κινδύνων μεθ' ἡμῶν ἐκτήσασθε καὶ ἄθλα τῆς ὑμῶν αὐτῶν ἀρετῆς καὶ ἀνδρίας ἔχετε μᾶλλον ἢ τύχης δῶρα· ἔπειτα δέ, ὡς καὶ τὰ νῦν τὰ τε προκείμενα ἄθλα διδάξαι ὑμᾶς ὅσα καὶ οἷά ἐστι, καὶ τὴν δόξαν ὀπίσθην ἔχει μετὰ τοῦ κέρδους καὶ τιμῆν, καὶ ἅμα ἵνα γνῶτε καλῶς ἐπὶ μεγίστοις

ποιούμενον τὸν ἀγῶνα». Αὐτὲς ἦταν οἱ πρῶτες φράσεις τοῦ Μωάμεθ.

Δὲ μπορούσε ν' ἀρχίσει ὁ Μωάμεθ τὸ λόγο του μὲ καλύτερο τρόπο. Οἱ πρῶτες αὐτὲς φράσεις δείχνουν καθαρὰ ὅτι ὁ νεαρὸς σουλτάνος, ποὺ μόλις εἶχε ὑπερβεῖ τὴν ἡλικία τοῦ ἐφήβου, γνώριζε καλὰ τοὺς ἀνθρώπους. Μὲ τίς πρῶτες φράσεις του δὲν εἶπε ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος σπουδαῖος· εἶπε ὅτι οἱ ἄλλοι, ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἀκούγαν, εἶναι σπουδαῖοι· εἶπε ὅτι τοὺς ὑπενθυμίζει τίς μεγάλες τους πράξεις, καὶ ὅτι ὅσα ἀγαθὰ κατέχουν εἶναι «ἄθλα» τῆς «ἀρετῆς» τους καὶ ὄχι τῆς «τύχης δῶρα». Καὶ πρόσθεσε ὅτι θὰ τοὺς διδάξει, δηλαδὴ θὰ τοὺς πληροφορήσει πόσο μεγάλη εἶναι ἡ δόξα καὶ ἡ τιμὴ, ἀλλὰ καὶ πόσο μεγάλα τὰ ὑλικά κέρδη, ποὺ, κυριεύοντας τὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ ἐξασφαλίσουν. Καὶ τὰ ὀνόμασε τὰ κέρδη αὐτά :

«Πρῶτον μὲν γὰρ πλοῦτός τέ ἐστί πολὺς καὶ παντοδαπὸς ἐν τῇδε τῇ πόλει, ὁ μὲν ἐν τοῖς βασιλείοις, ὁ δὲ ἐν τοῖς οἴκοις τῶν δυνατῶν, ὁ δὲ ἐν τοῖς τῶν ἰδιωτῶν, ὁ δὲ καλίων καὶ μείζων ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀποκείμενος ἀναθημάτων καὶ κειμηλίων παντοίων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κατεσκευασμένων, λίθων τε τιμίων καὶ μαργάρων πολυτελῶν, ἐπίπλων τε ἄπειρόν τι χρῆμα λαμπρῶν, ἄνευ δὲ τῆς ἄλλης κατ' οἶκον κατασκευῆς καὶ περιουσίας· ὧν ἀπάντων ὑμεῖς ἔσεσθε κύριοι· ἔπειτα ἄνδρες ἀγαθοὶ πλεῖστοί τε καὶ τῶν εὖ γεγονότων, ὧν οἱ μὲν δουλεύουσιν ὑμῖν, οἱ δὲ ἐς ἀπόδοσιν ἔσονται, γυναῖκες τε πλεῖσται καὶ κάλλισται, νέαι καὶ ἀγαθαὶ τὰς ὄψεις, καὶ παρθένοι πρὸς γάμον ὠραῖαι εὐγενεῖς τε καὶ ἐξ εὐγενῶν, καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἔτι καὶ νῦν ἄβατοι ἔναιαι τούτων καὶ πρὸς γάμους ὀρῶσαι ἐπιφανῶν καὶ μεγάλων ἀνδρῶν, ὧν αἱ μὲν ἔσονται ὑμῖν ἐς γυναῖκας, αἱ δὲ πρὸς θεραπείαν ἀρκέσουσιν, αἱ δὲ πρὸς ἀπόδοσιν, καὶ κερδανεῖτε κατὰ πολλὰ ἐς τε ἀπόλαυσιν ὁμοῦ καὶ θεραπείαν καὶ πλοῦτον· καὶ παῖδες ὁμοίως πλεῖστοι καὶ κάλλιστοι καὶ τῶν εὖ γεγονότων, ἔτι δὲ νεῶν τε κάλλη καὶ δημοσίων οἰκοδομημάτων, καὶ οἰκίαι λαμπραὶ καὶ παράδεισοι καὶ τοιαῦτα πολλὰ ἐς τε θέαν ὁμοῦ καὶ τέρψιν καὶ ἡδονὴν καὶ ἀπόλαυσιν ἱκανά. Καὶ τί δεῖ ταῦτα πάντα καταλέγοντα διατρίβειν; Πόλιν μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον, βασιλείον τε τῶν πάλαι Ῥωμαίων, καὶ ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης καὶ δόξης ἐλάσασαν, κεφαλὴν τε γεγεννημένην τῆς οἰκουμένης ἀπάσης δίδωμι νῦν ὑμῖν ἐς διαρπαγὴν τε καὶ λείαν, πλοῦτον ἄφθονον, ἄνδρας, γυναῖκας, παῖδας, πάντα τὸν ἄλλον αὐτῆς κόσμον καὶ τὴν κατασκευὴν· ὧν ἀπάντων ἐμφορηθήσεσθε ὥσπερ ἐν εὐωχίᾳ λαμπρᾷ, καὶ ἐνευδαιμονήσετε τούτοις ὑμεῖς τε, καὶ τοῖς ὑμετέροις παισὶ πλοῦτον πολὺν καταλείψετε, καὶ τὸ
→ ε ν, ὅτι πόλιν τοιαύτην αἰρήσετε, ἧς τὸ κλέος πᾶσαν
ν οἰκουμένην· καὶ δῆλον ὅτι ἐς ὅσον ἔδραμεν ἡ ταύτης

ἡγεμονία καὶ δόξα, ἐς τοσοῦτον καὶ τὸ ὑμῶν κλέος ἀφίξεται τῆς ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς, πόλιν τοιαύτην ἐλόντων ἐκ προσβολῆς. Καὶ σκοπεῖτε τίς εὐπραξία λαμπροτέρα ἢ τίς ἡδονὴ μείζων ἢ τίς πλούτου περιουσία καλλίων ἢ ἡ μετὰ τιμῆς καὶ δόξης προσέσται ἡμῖν; Τὸ δὲ δὴ μείζον πάντων, ὅτι πόλιν ἐχθρῶς ἔχουσαν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς καὶ αἰεὶ ἐπιφυομένην τοῖς ἡμετέροις κακοῖς καὶ πάντα τρόπον ἐπιβουλεύουσιν τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν καθαιρήσομεν καὶ τοῦ λοιποῦ αὐτοῖ τε βέβαια ἔσομεν τὰ παρόντα ἀγαθὰ, καὶ ἐν εἰρήνῃ βαθεῖα καὶ ἀσφαλείᾳ διάξομεν, ἀπαλλαγέντες ἐχθροῦ γειτονήματος, καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ θύραν ἀνοίξομεν».

Στὴν περικοπὴ αὐτῆ τοῦ λόγου τοῦ Μωάμεθ καθρεφτίζεται ταυτόχρονα τὸ βάθος τῆς ἀκόλαστης ὑλοφροσύνης καὶ τὸ ὕψος τῆς ἠθικῆς φιλοδοξίας τῶν ἀνδρῶν ποῦ τὸν ἀκούγαν. Βλέποντας ὁ σουλτάνος ὅτι, τόσες ἐβδομάδες, δὲν κατάφερνε ὁ ἀναρίθμητος στρατός του νὰ κυριεύσει τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀποφάσισε τὴν ὕστατη στιγμή, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπίθεση, ν' ἀνάψει τὰ αἵματα τῶν ἀνδρῶν του, κηρύσσοντας ὅτι, ἂν πάρουν τὴ Βασιλεύουσα, θὰ μποροῦν τρεῖς ὀλόκληρες μέρες νὰ κάνουν ἐκεῖ μέσα ὅ,τι θέλουν («ἡμέραις τρισὶν ἢ πόλις πᾶσα ὑμῶν ἔσεται», τοὺς εἶπε σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Σφραντζῆ), νὰ λεηλατήσουν καὶ νὰ σκυλεύσουν τὰ πάντα, νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἱερά σκεύη τῶν ναῶν γιὰ τοὺς πιὸ ἀνίερους σκοπούς, ν' ἀτιμάσουν γυναῖκες, παρθένες καὶ ἀγόρια, νὰ βουτήξουν τὰ πόδια τους μέσ' στὰ ἱερώτερα πράγματα, σὰ νᾶταν λάσπη ὅ,τι στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἱερό. Ἐπρεπε νὰ συγκινηθοῦν οἱ σάρκες τῶν ἀνδρῶν του γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συγκινηθεῖ καὶ ἡ ψυχὴ. Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, ἀμφιβολία — θάμουν Φαρισαῖος, ἂν ἔλεγα τὸ ἀντίθετο — ὅτι οἱ ἄνθρωποι (ἀκόμα καὶ οἱ Χριστιανοί, ὅλοι ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους) ἀγαποῦν τὴ σάρκα τους, ἀγαποῦν τὴν ὕλη, ποθοῦν διαρκῶς μεγαλύτερα ὑλικά ἀγαθὰ, προσδοκοῦν — ὅσο ζοῦν στὸν κόσμον — ν' ἀμειφθοῦν γιὰ τὸ μόχθο τους μὲ τρόπο ἀπτό καὶ ὄρατό, καὶ ὄχι μόνον ἠθικά. Δὲ λεηλάτησαν, τάχα, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ Φράγκοι ποῦ ἦταν Χριστιανοί καὶ ποῦ ἔλεγαν ὅτι σκοπὸς τους ἦταν νὰ λυτρώσουν τοὺς ἱερούς τόπους ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀσεβῶν; Ὁ ταλαιπωρημένος πολεμιστῆς ζητάει, μετὰ τὴ νίκη, νὰ φάει καὶ νὰ πιεῖ, ν' ἀρπάξει τίς γυναῖκες ἐκείνων ποῦ νικήθηκαν, νὰ ξαπλώσει τὸ κορμί του σὲ ἀναπαυτικὸ κρεβάτι, πετώντας ἔξω τὸν ἄοπλο καὶ τρομαγμένο νοικοκύρη. Δὲν εἶναι οἱ Τοῦρκοι οἱ πρῶτοι ποῦ λεηλάτησαν μιὰ μεγάλη καὶ ὠραία πόλη. Κι' αὐτοῖ οἱ Ἕλληνες λεηλάτησαν τὴν Τροία. Ὡστόσο, θαρρῶ ὅτι δὲν ὑπάρχει προηγούμενον ἐνὸς μεγάλου ἀρχηγοῦ ποῦ νὰ μίλησε τόσο ὠμά, ὅσο ὁ Μωάμεθ.

Σὰ νὰ ντράπηκε, βέβαια, ὁ ἴδιος γιὰ τὴν ὠμότητα τῶν λόγων του, πρόσθεσε ὅτι «τὸ μέγιστον» ποὺ θὰ κερδίσουν, κυριεύοντας τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι ἡ τιμὴ ὅτι θάχουν κυριεύσει τὴν πόλη, «ἧς τὸ κλέος πᾶσαν ἐπῆλθε τὴν οἰκουμένην». Καὶ πρόσθεσε καὶ κάτι ἄλλο· εἶπε ὅτι «μείζον πάντων» (ἄρα, «μείζον» καὶ τοῦ «μεγίστου») εἶναι ὅτι θὰ πάψουν ἐπιτέλους νὰ γειτονεύουν μὲ μιὰ πόλη ποὺ ὅσοι τὴν κατοικοῦν εἴν' ἐχθροὶ τους, κ' ἔτσι θὰ ζήσουν στὸ μέλλον «ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ».

Προχωρώντας στὸ λόγο του, ποὺ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του διάρθρωση εἶναι ἄρτια, προσπάθησε νὰ πείσει ὁ Μωάμεθ τοὺς ἄνδρες του ὅτι τὸ τεῖχος εἶναι «ῥαδίως... ἄλωτόν»: «ἢ μὲν τάφος πᾶσα ἐχώσθη, τὸ δὲ κατὰ γῆν τεῖχος ἐν τρισὶ μέρεσι... κατήρριπται». Ὅσο γιὰ τοὺς ἄνδρες ποὺ ὑπερασπίζονταν τὴν Κωνσταντινούπολη, γι' αὐτοὺς εἶπε κάμποσα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα:

«Τὰ δὲ τῶν ἀντιτεταγμένων ἡμῖν τί χρὴ καὶ λέγειν; Ἄνδρες γὰρ εἶσι πάνυ ὀλίγοι καὶ οἱ πλείονες ἄοπλοι καὶ πολέμων ἄπειροί· ὡς γὰρ ἔχω πυνθάνεσθαι τῶν αὐτομόλων, μόλις φασὶ δύο ἢ τρεῖς ἄνδρες εἶναι τοὺς ἐν τῷ πύργῳ προμαχομένους καὶ ἑτέρους τοσοῦτους ἐν τῷ μεταπυργίῳ, ὥστε ξυμβαίνειν ἓνα ἄνδρα προπολεμεῖν τε καὶ προμάχεσθαι τριῶν ἢ τεσσάρων ἐπάλξεων... Πῶς οὖν ἐς τοσοῦτον πλῆθος ἡμῶν ἀρκέσουσιν οὗτοι; καὶ μάλιστα ἡμῶν μὲν ἐκ διαδοχῆς ἀγωνιζομένων καὶ ἀεὶ νεαρῶν ἐπιόντων ἐς τὸ ἔργον, καὶ καιρὸν ἔχόντων καὶ ὕπνον αἰρεῖσθαι καὶ σῖτα καὶ ἀναπαύειν αὐτοὺς, αὐτῶν δὲ ἀδιακόπως τε καὶ ἐπιτεταμένως μαχομένων ἀεὶ καὶ μηδένα καιρὸν ἔχόντων ἢ ὕπνου ἢ σιτίου ἢ ποτοῦ ἢ ἀναπαύλης... Οἱ δὲ ἐπὶ τοῦ κατερριμμένου τείχους τῶν Ἰταλῶν τεταγμένοι» (στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ), «εἰ καὶ τῷ δοκοῦσιν ἀπομαχοὶ εἶναι καὶ ἱκανοὶ τοὺς ἐπιόντας ἀμύνεσθαι, ὡς καλῶς τε ὠπλισμένοι καὶ πολέμων ἔμπειροί, ..., ἀλλ' ἐμοὶ καὶ τὰ τούτων ἄπιστα δοκεῖ πάντη καὶ σφαλερά. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐκ ἐθελήσουσι νοῦν ἔχοντες ὑπὲρ ἀλλοτρίων ἀγαθῶν μάχεσθαι καὶ πονεῖν..., μηδὲν κερδαίνοντες αὐτοί· ἔπειτα ξύγκλυδές τέ εἶσι καὶ ἄλλοι ἄλλοθεν ξυνεληλυθότες, ἐπὶ τὸ λαβεῖν βλέποντες μόνον καὶ ἀπελθεῖν σῶς, οὐκ ἐπὶ τὸ μαχόμενοι ἀποθανεῖν... Δείκνυται τοίνυν ἐξ ἀπάντων μεθ' ἡμῶν εἶναι τὴν νίκην καὶ τὴν πόλιν ἡμῖν ἄλωτήν... Γίνεσθε οὖν ἄνδρες ἀγαθοὶ αὐτοὶ τε ὑμεῖς, καὶ τοὺς μεθ' ὑμῶν πάντας παρακελεύεσθε ἀκολουθεῖν τε γενναίως ὑμῖν καὶ πάσῃ προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ ἐς τὸ ἔργον κεχρηῆσθαι, νομίζοντας τοῦ καλῶς πολεμεῖν τρία εἶναι τὰ αἴτια, τὸ τε ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι... Κἀγὼ δὲ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι τῷ ἔργῳ,

μεθ' ὑμῶν τε ἀγωνιζόμενος καὶ τῶν ἐκάστῳ δρωμένων θεατής».

Μετὰ τὴ γενικὴ αὐτῆ προσλαλιά, ἀπευθύνθηκε ὁ Μωάμεθ εἰδικώτερα στοὺς ἀνώτατους ἀρχηγούς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, διατυπώνοντας τὶς διαταγὰς καὶ ἐπιθυμίες του. Κ' ἔκλεισε τὸ λόγο του, ἀποφεύγοντας τὰ μεγάλα λόγια καὶ τὶς φραστικὰς κωδωνοκρουσίες : « Ἄλλ' ἄπιτε πρὸς τὰς σκηνὰς καὶ τὰς τάξεις ὑμῶν ἀγαθῆ τύχῃ, καὶ δειπνοποιησάμενοι ἀναπαύεσθε ».

Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι, μόλις ἔκλεισε ὁ Μωάμεθ τὸ στόμα του, ἀκούστηκε (καὶ τὴν ἀκούσε κι' ὁ ἴδιος) μιὰ φοβερὴ κραυγὴ « ὦσει ἦχον μέγαν θαλάσσης ». Καὶ ἡ κραυγὴ τοῦ πλήθους τῶν ἀκροατῶν ἔλεγε : « ἀλλὰ ἀλλὰ· Μεεμέτη ῥεσούλ ἀλλὰ· τοῦτ' ἔστιν ὁ θεὸς τῶν θεῶν καὶ ὁ Μαχουμέτης ὁ προφήτης αὐτοῦ ».

37

Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς, « τῇ αὐτῇ ὀδυνηρᾷ ἐσπέρα τῆς δευτέρας συνάξας πάντας τοὺς ἐν τέλει ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους δημάρχους καὶ ἑκατοντάρχους καὶ ἑτέρους προκρίτους στρατιώτας », τοὺς μίλησε καὶ εἶπε :

« Ὑμεῖς μὲν, εὐγενέστατοι ἄρχοντες καὶ ἐκλαμπρότατοι δήμαρχοι καὶ στρατηγοὶ καὶ γενναϊότατοι συστρατιῶται καὶ πᾶς ὁ πιστὸς καὶ τίμιος λαός, καλῶς οἴδατε ὅτι ἔφθασεν ἡ ὥρα καὶ ὁ ἐχθρὸς τῆς πίστεως ἡμῶν βούλεται ἵνα μετὰ πάσης τέχνης καὶ μηχανῆς ἰσχυροτέρως στενοχωρήσῃ ἡμᾶς, καὶ πόλεμον σφοδρὸν μετὰ συμπλοκῆς μεγάλης καὶ συρρήξεως ἐκ τῆς χέρσου καὶ θαλάσσης δώσῃ ἡμῖν μετὰ πάσης δυνάμεως, ἵνα, εἰ δυνατὸν, ὡς ὄφις τὸν ἰὸν ἐκχύσῃ καὶ ὡς λέων ἀνήμερος καταπίῃ ἡμᾶς... Παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα στήτε ἀνδρείως καὶ μετὰ γενναίας ψυχῆς, ὡς πάντοτε ἕως τοῦ νῦν ἐποιήσατε, κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως ἡμῶν. Παραδίδωμι δὲ ὑμῖν τὴν ἐκλαμπροτάτην καὶ περίφημον ταύτην πόλιν καὶ πατρίδα ἡμῶν καὶ βασιλεύουσαν τῶν πόλεων ».

Μ' αὐτὰ τὰ λόγια ἄρχισε νὰ μιλάει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος. Ἦταν λόγια ἀπλά, σεμνά, γεμάτα ταπεινωσύνῃ. Ἄλαζονικὸς δὲν ἦταν, βέβαια, οὔτε ὁ λόγος τοῦ Μωάμεθ. Ἦξερε καὶ ἐκεῖνος, ἂν καὶ νεαρός, νὰ κρύβει στὶς κρίσιμες ὥρες — τὴν ὥρα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους θυσίες — τὸ ἐγὼ του, τὴν προσωπικὴ του φιλοδοξία. Δὲν εἶπε ὁ Μωάμεθ ὅτι ἦταν ταγμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμον καὶ νὰ ὑπερβεῖ τὸν Μεγαλέξανδρον. Μπροστά του εἶχε ἄνδρες ἔμπειρους· κάμποσοι ἀπ' αὐτοὺς (ὄχι μόνον ὁ Χαλίλ πασᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι) ἦταν σεβαστοὶ καὶ σώφρονες· φτιάχνει καὶ ἡ θρησκεία τοῦ προφήτη τῆς Μέκκας (ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητῆς ἢ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος δὲ μπορούσαν ἀκόμα νὰ τὸ ξέρουν) ἀνθρώπους συνετοὺς καὶ μάλιστα σοφοὺς.